

Cahiers du CEFRES

N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny
Antoine Marès, Pavla Horská (Ed.)

Antoinette FAUVE-CHAMOUX
Ochrana práv dětí v předrevoluční Francii

Référence électronique / electronic reference :

Antoinette Fauve-Chamoux, « Ochrana práv dětí v předrevoluční Francii », Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (ed. Antoine Marès, Pavla Horská).

Mis en ligne en / published on : mars 2010 / march 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c22/fauve-chamoux_2001_prava_deti_predrevolucni_francie.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

[://www.cefres.cz](http://www.cefres.cz)

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Ochrana a práva dětí ve Francii před rokem 1789

Antoinette FAUVE-CHAMOUX

Mluvíme-li na téma ochrany dětí (dívek i chlapců) v minulosti v evropských společnostech, máme na mysli především osud nesčetných sirotků v populaci, kde se hodně umíralo nejen v dětském věku, ale i v dospělosti. V antických středozezemských společnostech hrála vzhledem k úmrtnosti adopce významnou roli v procesech převádění rodinného majetku.

U starých Řeků se adopce týkala především spřízněných jedinců mužského pohlaví, adoptovaných buď za života adoptujícího, nebo závětí, obvykle když adoptující osoba neměla přímého mužského potomka. Podkladem adopce bývala genetická spřízněnost a Solónův zákon, kterým se ustavovala možnost odkazu závětí, umožňoval hlavě rodiny určit, kdo z blízkých (syn, synovec, nevlastní syn či zeť), bude jeho přímým nástupcem (Sissa 1986). Ten však musel mít vlastní děti a nemohl nikoho adoptovat, čímž se zamezovalo tomu, aby jmění neodcházelo mimo rodinu. Pán si tak mohl vybrat otroka narozeného ve svém domě a považoval se pak vlastně za jeho "pěstouna". V Římě je *familia* stmelována vyživovací povinností, již na sebe otec bere při narození nebo adopci dítěte.

Již ve středověku však západní společnosti dávají přednost pokrevním svazkům před adopcí. Nutno přiznat, že v tomto ohledu evropské společnosti upustily od starověkých zvyků.

Ve starověku bývala adopce nutná z určitého přesvědčení náboženského rázu, které s nástupem křesťanství zaniká, ale podobný názor nacházíme i v asijských společnostech: adopci se totiž mění předkové. Adoptovaný nadále musí uctívat své adoptivní předky: z toho důvodu musí být zeť adoptován rodinou své ženy. To je cena za legitimitu vzniklého svazku. Ve Francii ovšem dítě vůči pěstounské rodině muselo zachovávat veškerou úctu, nicméně zůstává členem své "pokrevní rodiny", i když se cítí jako člen rodiny, kde bylo odkojeno nebo kam bylo na základně dohody dáno "na vychování" nebo později "na vyučení". Ve Francii jsou dějiny adopce (nebo spíše ne-adopce) spojeny na jedné straně s dějinami různých modelů reprodukce rodin, tj. s dějinami soukromého práva, a na druhé straně s křesťanskými hodnotami týkajícími se rodiny, hodnotami spíše individuálními než kolektivními, díky nimž je adopce zbytečná, neboť začlenění dítěte do rodinného a sociálního prostředí se ubírá jinými cestami, zdánlivě docela úspěšně.

V mimoevropských společnostech bývá adopce často příležitostí začlenit do vlastní skupiny děti (dívký i chlapce) pocházející z jiných společenských jednotek (místních či cizích) (Carrol 1970; Goody 1982), ať jako svobodné či jako otroky, a prostředkem, jak čelit demografickým rizikům. Zdá se, že křesťanství, které klade důraz na pokrevní pouta, přálo spíše předávání rodinného majetku v přímé linii dětem legitimním nebo uznaným za vlastní. Tím se křesťanské společnosti nesporně liší od mnohých jiných, kde dochází k jistému oběhu dětí (Massard 1988) zejména v asijských společnostech,

kde je adopce mladíků běžná a často přímo žádoucí (Cartier 1986). Například v Koreji platí přísná pravidla: takovýto syn tam je vybrán z některé rodinné větve. V Japonsku - pokud není dědic - se adoptuje zeť, který se do domu přiženil, čímž se stává skutečným adoptivním synem, přičemž (Beillevaire 1986) jeho žena, dcera domu, si ve skutečnosti zachovává v otázkách chodu domácnosti značnou moc - navenek ovšem málo patrnou.

V takzvané "barbarské" Evropě (tj. v době předkarlovske do 9. století n. l.) bývalo opatrovnictví nebo poručnictví dětí bez rodičů (nemanželských, sirotek či odložených) většinou svěřeno nějakému příbuznému z matčiny strany, dědečkovi nebo strýci, který měl přednostní povinnost postarat se o děti dcer nebo sester (Cuvillier 1986).

Zaměříme se na dvě věci. Jednak se pokusíme na příkladu Francie v dobách předcházejících revoluci posoudit nejen, jakou formou adopce bylo možné nahradit chybějící děti, nýbrž i jak společnost od středověku řešila potřeby sirotek, jejichž značný počet byl až do demografického přechodu v 19. století dán tehdejší vysokou úmrtností. Dále se podíváme na úlohu příbuzenstva z matčiny i otcovy strany ve vztahu k sirotkům, což předpokládá menší odbočku do regionálních kultur, které ve Francii tak silně poznamenaly zvyky a způsoby, jimiž se v rodinách dědilo.

Dalo by se očekávat, že u osiřelých dětí musel být pohyb ve společnosti častější než u dětí, kterým se poštěstilo mít otce i matku na živu (Lallemand 1993). Ve skutečnosti zde není žádný velký rozdíl - nebo v každém případě jen neznatelný: sirotky a poloviční sirotky si totiž ve většině evropských společnostech brali na starost blízcí příbuzní, zejména strýcové a tety. Pocitovali to jako morální povinnost a navíc je k tomu většina zvyklostí podněcovala nebo dokonce právně zavazovala. Všimněme si kromě toho důležité skutečnosti: s dívkami se nezacházelo jinak než s chlapci. Křesťanské společnosti holčičkám nevyhradily žádné zvláštní zacházení. Naopak ve všech asijských společnostech, ať v Indii, Číně či Japonsku, se ještě dnes s dívkami tradičně zachází hůře než s chlapci, což snižuje jejich šance na přežití. Na východě se dívkám dostává méně potravy, častěji jsou odkládány, novorozence ženského pohlaví považované za přílišnou zátěž pro rodinné hospodaření lze zabít. V Evropě se s ničím takovým nesetkáváme.

Přebírání péče o nezletilé sirotky v minulosti

Regionální i národní zvyklosti a regionální soudnictví ve Francii neponechaly stranou ani úděl dětí bez rodičů: poskytly kontrolní rámce pro jejich další život a zaručily jim jistou minimální ochranu. Povinnost je živit (v širším smyslu slova) leží na rodině a patří k ní i jmenování zákonného zástupce (poručníka, poručníka nadřazeného poručníkovi a případně opatrovníka), na něhož dohlíží rodinná rada, k níž se podle některých zvyklostí připojí i představitel soudní pravomoci (Carbonnier 1976). U polovičního sirotka bývá poručníkem jmenován většinou zbývající rodič, ať otec či matka, a rada dohlíží především v případě uzavření nového manželství na jeho vliv na životní podmínky dítěte. Nejpozoruhodnější v dobových svědectvích však je skutečnost, že poloviční sirotci bývají svěřeni ovdovělé matce. Musíme si uvědomit, že matky mají na tu dobu ve vztahu k dětem nebyvalou výsadu: přestože ovdověly, za děti většinou nesou odpovědnost ony, ovšem pod dohledem příbuzenstva.

V nedávné době se několik studií zaměřilo na úděl nezletilých sirotků bez otce i matky v době před napoleonským *Občanským zákoníkem* (1804), jímž byly stanoveny podmínky opatrovnictví a adopce v celostátním měřítku zhruba podle pařížských zvyklostí. Děti, které přežily své rodiče, jsou jejich dědici. Jsou-li nezletilé, musí se o ně někdo starat. O adopci nemůže být řeč, neboť ji zakazuje jejich postavení dědiců. Ostatně před přijetím zákona z roku 1923 nebyla adopce v pravém slova smyslu ve Francii možná, pokud jedinec nedosáhl plnoletosti (články 405 a 406 Občanského zákoníku) a adoptující osobě muselo být nejméně 50 let.

Kdo má tedy na starost převzetí vyživovací povinnosti, "alimentů", jak se tehdy říkalo, vůči nezletilým sirotkům, tedy nejen jejich výživu, ale i ostatní náklady spojené s jejich výchovou? Legislativa starého režimu ve Francii je složitá a skládá se z celé právní mozaiky, kterou bychom si tu měli stručně shrnout.

Postavení dítěte a dědictví: proměnlivost zvykového práva ve Francii

Regionální právní obyčej je písemně zaznamenané během 16. století uvádějí zvyky, podle nichž se dědilo, a tedy i postavení dítěte podle pohlaví, věku a pořadí mezi ostatními sourozenci včetně toho, zda šlo o dítě manželské, nebo nemanželské. Francie se vyznačuje nesmírnou pestrostí starých regionálních práv. Podíváme-li se na mapu rodinného práva, vidíme značné kontrasty, které revoluce a Občanský zákoník - horliví zastánci rovnostářství - nedokázaly vždy setřít (Yver 1966). Stručně řečeno se severní Francie řídí právními obyčejí, zatímco jižní Francie "psaným", tedy "římským právem", které je v otázce dědictví velmi nerovnostářské. Celý západ (Normandie, Anjou) odpovídá velmi rovnostářským oblastem, zatímco pařížská oblast ponechává otcí možnost některé děti zvýhodnit (Paříž, Orléans), podobně jako v Burgundsku a v Berry, oblastech "mírného rovnostářství" (Le Roy Ladurie, 1969). Champagne je velmi rovnostářský kraj, zatímco v Pikardii a Valonsku lze na rozdíl od rovnostářských Flander některé dítě zvýhodnit.

Abych lépe poznala úděl sirotků za starého režimu, opírala jsem se o příklady z oblastí severní Francie, kde se dědilo způsobem v podstatě rovnostářským, totiž kraj Perche a Burgundsko. V těchto krajích se mělo za to, že všichni sirotci - bratři i sestry - mají na majetek zemřelých rodičů stejná práva.

Ve venkovském prostředí by jakékoli dělení majetku rovným dílem mezi všechny děti znamenalo *a priori* likvidaci rodinného hospodářství. Ve skutečnosti však existovalo mnoho ustanovení, která rozdrobení rodinného majetku bránila: otec například mohl ještě za svého života předat hospodářství jednomu ze synů; děti se mohly vzájemně vyplatit atd. Jak však zabránit rozdrobení rodinné půdy v případě nezletilců, a zároveň jim zajistit "živobytí"?

"Propachtování" sirotků do opatrování (bail et garde) nejbližšímu příbuznému (před rokem 1580)

Než byly právní obyčej v 16. století sepsány, bývali sirotci a siroty i s majetkem "propachtování" notářem do opatrování ("bail et garde") nejbližšímu příbuznému. Ten byl za péči o děti odměňován

výnosem z jejich nemovitostí (domů či půdy) a vlastnictvím movitého majetku. Tento systém sirotkům zajišťoval udržení jejich pozemků a vytyčil pravidla jejich výchovy či vyučení: osoba, jíž byly děti "propachtovány" do opatrování, měla povinnost je "živit, vychovat a zaopatřit" a sirotci měli na oplátku "sloužit". Toto "propachtování za výživu" (bail a nourriture) mohlo, ale nemuselo být zaznamenáno u notáře. Někdy bývalo stanoveno, že zemědělské hospodářství bude vráceno, až děti dosáhnou plnoletosti, pokud si opatrovník bude moci vynaložené náklady uhradit z movitého majetku a z výnosů z půdy (Couturier, 1984). Velmi často však celé dědictví pohltily těžko ověřitelné výdaje (nemoc dítěte) a celý majetek nezletilců byl postoupen tomu, kdo se staral o jejich výchovu. Po sepsání tohoto právního obyčeje v 16. století (v krajích Brie, Champagne, Gatinais, Burgundsko a Lotrinsko) bývalo svěření dětí do opatrování často nahrazováno mnohem přísněji vymezeným a kontrolovaným "poručnictvím", které předpokládalo, že se o svěření dětí bude ucházet více lidí, z nichž měl být vybrán ten, kdo by nejlépe chránil dědictví sirotků.

Rodinná rada je stará zvyková instituce na ochranu dětí

Od raného středověku v zásadě osiřelým dětem přidělovala poručníka (a někdy i opatrovníka) rodinná rada. Tato rada se teoreticky skládala - v Brie ještě v 17. století - ze čtyř příbuzných z matčiny a čtyř z otcovy strany (Baulant 1972). V praxi nebylo jmenování rady automatické a docházelo k němu, pouze když bylo třeba opravdu hájit osobní zájmy nezletilce, například v případě nového sňatku zbylého rodiče nebo když dědil po strýci nebo po babičce. Kdo býval členem těchto rodinných rad? Především (pokrevně nebo duchovně) spřízněné osoby mužského pohlaví a **zejména matka**, pokud byla přeživším rodičem, nebo případně **babička**. Zdůrazněme tedy význam rodinného dozoru vykonávaného příbuzenstvem z matčiny strany.

Do rady mohli být přizváni i sousedé mužského pohlaví. Pokud se matka znovu vdala, bylo poručnictví obvykle svěreno novému manželovi (od 10. století se mu v Paříži říkalo "otčím") a opatrovník v tom případě musel patřit k druhé, otcově straně rodiny. Rodinná rada dohlížela na péči o nezletilce do věku 15 let, kdy si většinou začínal na živobytí vydělávat sám. Ve venkovském okolí Paříže v Beauce i v Brie se o údělu nezletilých sirotků rozhodovalo zvláštním postupem, takzvaným "propachtováním nejlevnější nabídky" (bail au rabais), zvláštní formou "propachtování za výživu".

Dražba sirotků, aneb "propachtováním nejlevnější nabídky" v pařížské oblasti

Snaha po co nejlepší ochraně osiřelých dětí vedla paradoxně k jakémusi (dočasnému) prodeji dětí i s majetkem. Až do 16. století rodinný konsensus obvykle "propachtoval" sirotky do opatrování osobě blízké příbuzné. Od konce 16. století však už nestačilo, aby byla dohoda uzavřena před notářem. Záměr o svěření sirotka musel být opakovaně oznámen v kostele, dohoda se uzavírala veřejně a musela být zapsána u místního soudu. Tato nová právní praxe se od roku 1580 nazývala "přisouzení osoby a majetku" nebo "propachtování osoby a majetku nejlevnější nabídky".

Podrobnosti dražby byly v soudním zápise pečlivě zaznamenány: vydražitel je povinen sirotka "živit, ubytovat, šatit, vychovávat a zaopatřovat" po dobu 3, 6, nebo 9 let podle věku dítěte. Práce, jakou bude moci dítě zastat, byla podstatnou součástí dražby: bylo povinno "službou ve všech přípustných a

počestných věcech", jejíž hodnota se posuzuje implicitně, málokdy explicitně, a to až do doby, kdy se dítě podle zvyklostí považovalo za plnoleté, tedy do 15, 16 nebo 18 let podle kraje (nezaměňovat s plnoletostí ve 25 letech podle římského práva). Dívky byly mnohem méně "placené" než chlapci. Vydražitel, jemuž bylo přisouzeno opatrování dívky až do její svatby, jí musel pořídit výbavu, nikoli však věno, protože dítě mělo po dosažení plnoletosti dostat svůj podíl zděděné půdy.

Výnos z nemovitostí a vlastnictví movitého majetku patřilo v každém případě vydražiteli (stejně jako dříve osobě, jíž bylo dítě "propachtováno" za výživu). Podíl z majetku, který mu připadl, byl tím větší, čím byly děti mladší, tedy čím déle mělo trvat, než svou práci splatí výdaje na své vydržování. Proto nebývala ochrana jejich vlastnictví zděděných pozemků vždy dobře zajištěna, zejména šlo-li o děti chudé. Ostatně čím chudší byl vydražitel, tím spíše hrozilo, že sáhne na svěřené dědictví.

Tímto systémem se sirotkům v zásadě mělo dostat péče potřebné v době nezletilosti a vydražitel měl na oplátku získat pracovní sílu, kterou by poskytli svými rodičům, kdyby bývali nezemřeli. Jsou tedy tyto sirotci vlastně dočasně adoptovanými dětmi, hosty na byt a stravu, nebo prostě malými služebníky? Soudní opatření "propachtování nejlevnější nabídkce" v každém případě umožňovalo nezletilcům zůstat v rodinně, protože vydražitelem býval většinou člen širší rodiny. Systém ovšem nezaručoval, že sourozenci zůstanou spolu. Děti se totiž dražily každé zvlášť.

Tento systém vedl k tomu, že dítě bylo svěřeno do opatrování za co nejmenší náklady, ale pod dohledem rodiny; je to ostatně patrné i z názvu tohoto úkonu. V Chartres se v 18. století tento postup nazýval "propachtování za byt a stravu nejlevnější nabídkce" (bail a pension au rabais). Stále častěji obsahoval doložku o základním vzdělání, tj. vydražitel se výslovně zavazoval, že bude dítě, ať chlapce, či děvče, posílat do základní školy a že ho "dá vyučit řemeslu podle jeho stavu a postavení".

Přirozený poručník

Úmrtí jednoho z manželů, jímž končil manželský svazek uzavřený v režimu bezpodílového vlastnictví, měl samozřejmě neblahý dopad na postavení dětí, z nichž byli poloviční sirotci. Úmrtím otce či matky se pozastavilo právo přeživšího rodiče na společný majetek a také jeho rodičovské právo vůči vlastním nezletilým dětem. Zbýlý rodič byl naštěstí považován za "přirozeného poručníka", avšak takový otec či matka mohli být ohroženi konkurencí, jestliže se o přisouzení dětí hodlal ucházet příbuzenstvo, zejména pokud šlo o úmrtí bohatého sedláka nebo o veliké dědictví. V Burgundsku na rozdíl od záznamů z Beauce ze 17. století a ze začátku století osmnáctého v takovém případě neprobíhala dražba tak, že zvítězila nejnižší nabídka, uchazeči naopak nabízeli stále větší částky, takže si na dané období dítě doslova koupili, tj. zápolili o potenciální práci dítěte, jejíž poměrná hodnota v porovnání s movitým a nemovitým majetkem ovšem neustále stoupala. Nabídky byly vyšší, šlo-li o chlapce, a čím byl chlapec starší, tím výš nabídky vyšplhaly (Desaive, 1987).

Mohlo tedy dojít i k tomu, že matka, vdova po bohatém burgundském sedlákově, zpočátku o své čtyři děti (Jeanne, 12 let, Jean, 10 let, Marie-Anne 6 let a Germain, 2 roky) přišla, neboť byly přisouzeny příbuzenstvu z manželovy strany. Je ovšem pravda, že v tomto případě bylo přisouzení brzy zrušeno a matka děti do pěti měsíců získala zpátky, protože byly nejspíš považovány za příliš malé nebo příliš

rozrušené, takže by si těžko zvykaly na jiný život. Podle prostudovaného archivního materiálu se zdá, že naštěstí soudní moc projevovала tendenci nerozbit rodinná pouta, že dokázala napravit omyly a že brala ohled i na citové a morální vztahy. V jedné farnosti v Beauce byla osiřelá dívka prisouzena mlynáři, který jí nebyl nijak příbuzný, ale její rodina se před uplynutím zákonné lhůty tří dnů dostavila a ztrojnásobila nabídku, čímž dítě získala zpět (Couturier 1984).

Je známo, že vdovství u každé vdovy starající se o děti snížilo životní úroveň (Fauve-Chamoux 1990). Některé matky, které si chtěly ponechat děti v opatrování, se musely před rodinnou radou výslovně zavázat, že budou o děti pečovat a chránit jejich podíl majetku, k němuž jim zůstalo užívací právo. Jistá Jeanne, vdova po Robinu Musnierovi, se tak musela zavázat, že bude "splácet břemeno, jímž je dům zatížen, a bude povinna, jakož i slíbila, vydržovat a živit dotyčné dítě po dobu jeho nezletilosti až do doby, kdy dosáhne náležitého věku, a zaopatřovat je jídlem, obutím, ošacením a všelikými jinými potřebami a za tu dobu ho dá učit ve škole a vyučit dostatečnému řemeslu podle sklonů dítěte a rady poručníků."

Tento dokument o povinnostech ovdovělé matky pochází z roku 1399. Týká se vdovy po pařížském řemeslníkovi a ukazuje, do jaké míry mohlo být dítě chráněno širší rodinnou i před vlastní matkou. Názor rodiny musel být brán v úvahu a pro budoucnost dětí se musely zajistit co nejlepší podmínky. V dokumentu jde ostatně o jedináčka, jehož příbuzní se zřejmě obávali nového sňatku matky (Martin 1913).

V 17. století došlo ve Francii k velké změně. V té době zde totiž vznikají zvláštní útulky zaměřené na pomoc odloženým dětem. Městské rady by jen těžko dokázaly zajistit těmto novorozencům péči, která tradičně spadala do jejich povinností. Na pomoc jim tedy přišly náboženské instituce, z nichž ty nejvýznamnější byly založeny díky knězi Vincentu de Paul, později prohlášenému za svatého (Fauve-Chamoux 1985). Samotná existence podobných institucí však v 18. století vedla k tomu, že děti byly snáze odkládány. Odložených dětí bylo tedy sice stále více, ale jejich úmrtnost byla taková, že problém adopce vlastně ani nevznikl. Před francouzskou revolucí jich přežívalo tak 20 až 25%, a ty po návratu od kojně pracovaly ve všeobecných špitálech.

Po francouzské revoluci se už umístování sirotků v rodinném kruhu nepodporuje. Rozvíjí se textilní průmysl, a ten je obzvlášť žádostivý levné pracovní síly a drobných ruček malých dělnic. Rodina ztrácí kontrolu závazků, které na sebe vzal všemocný stát, a dochází k tragickému hromadnému vykořisťování dětské pracovní síly, proti němuž není odvolání, neboť ovdovělá matka nic nezmůže proti umístění dítěte do učení na základě smlouvy. Tuto změnu nám náležitě ukáže následující příklad:

Koncem roku 1810 žádala jistá vdova ministra vnitra o navrácení "v co nejkratší době" svých dvou dcerek ve věku 15 a 11 let a sedmnáctileté neteře, které byly na základě smlouvy zaměstnány v přádelně rodiny Périerových v Amilly v kraji Loiret. Tato matka si stěžuje, že se "zavázali, že je naučí číst a psát, a nic z toho nebylo... Ostatně jejich zdraví je prací přesahující jejich síly velmi podlomené a špatné zacházení a zaopatření, jehož se jim tam dostává, neodpovídají tomu, co jim mělo být

poskytnuto..." (Levy 1990). Bylo však třeba čekat až do roku 1841, než byla práce dětí ve Francii upravena zákonem.

Až roku 1923, kdy byl schválen zákon o adopci nezletilců, ve Francii adopce neexistovaly. Nikdo vlastně příliš nepocítoval její potřebu. Nebyl to právně nezbytný krok pro zajištění integrace dítěte do pěstounské rodiny, která mu nebyla tak cizí. Myslím, že jsem ukázala, že v dobách před revolucí bylo umístění sirotků i sirot vřdy vybíráno tak, aby do budoucnosti dávalo co nejvíc možností a aby z dlouhodobého hlediska bylo co nejlevnější. To je nejspíš jeden z důvodů, proč v tomto období nevznikala hromadná zařízení, považovaná v té době a ve zkoumaných sociálních vrstvách nejspíš za příliš nákladná a neblahá pro uchování zděděného majetku nezletilých dětí. Zvolené řešení muselo vyvolávat "naděje" na vrácení nemovitého majetku (budov i půdy) v dobrém stavu po dosažení plnoletosti, na dobré věno pro dívky a možná i na nějaké dědictví od pěstounů odkázané závětí.

Závěry

Nejjistějším způsobem, jak mohli vdovci či vdovy zajistit budoucnost svým poloosířelým dětem, byl nový sňatek. Zatímco muži se k tomuto řešení hromadně uchýlovali (3 vdovci ze čtyř se znovu oženili, zatímco nanejvýš jedna vdova z pěti se znovu vdala) (Cabourdin 1981), pro ženy bývalo těžší najít nového manžela, zejména pokud měly malé děti (Fauve-Chamoux 2000). Umístění těchto dětí k příbuzným mohlo usnadnit nový start do života. Jiným řešením bývalo dát děti do učení, například do služby v domácnosti, velmi mladé, sotva v deseti letech. Tento typ oběhu malých dětí se však většinou zřejmě odehrával v rodinných kruzích: malá služtička bývala neteř, sestřenice nebo byla jinak spřízněná s rodinou, kde pracovala.

Příbuzní, strýcové a tety, měli vůči dítěti povinnosti a dítě na oplátku muselo pracovat pro toho, kdo nahradil jeho rodiče, a poslouchat ho. Je pozoruhodné, že už v 14. století se bral ohled k náklonnostem dítěte a že rodinná rada zajišťovala zřejmě účinnou kontrolu umístění sirotků.

Bibliografie

ARIES, Philippe, 1962, *Centuries of childhood: a social history of family life*, New York.

BAULANT, Micheline, 1972, "La famille en miettes: sur un aspect de la démographie du XVIIe siècle, *Annales E. S. C.*, 4-5, s. 959-968.

BEILLEVAIRE, Patrick, 1986, "Le Japon, une société de la maison", in Burguière, André a kol., *Histoire de la famille*, Paříž, Armand Colin, sv. 1, s. 479-518.

BURGUIERE, André, KLAPISCH-ZUBER, Christiane, SEGALIN, Martine and SONABEND, Françoise (eds), 1986, *Histoire de la famille*, Paříž, Armand Colin, 2 sv.

CABOURDIN Guy, 1981, "Le remariage en France sous l'ancien Régime", in Dupaquier Jacques a kol. (eds), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, Londýn, Academic Press, s. 273-285.

CARBONNIER, Jean, 1976, *Flexible droit*, Paříž, L.G.D.J./R. Pichon.

CARROL, V. ed.), 1970, *Adoption in Eastern Oceania*, Honolulu, University of Hawai Press.

- CARTIER, Michel, 1986, "La longue marche de la famille chinoise", in Burguière, André a kol., *Histoire de la famille*, Paříž, Armand Colin, sv. 2, s. 211-235.
- COUTURIER, Marcel, 1984, "Entre famille et service. La mise aux enchères de personnes", *Bulletin de la Société archéologique d'Eure-et-Loir*, č. 103, s. 233-262.
- CUVILLIER, Jean Pierre, 1986, "L'Urfamille germanique: peuple, clan, maison", in Burguière, André a kol., *Histoire de la famille*, Paříž, Armand Colin, sv. 1, s. 293-302.
- DESAIVE, Jean-Paul, 1987, "Le bail a nourriture et le statut de l'enfant sous l'ancien régime en Basse-Bourgogne", *Bulletin de la Société des Sciences historiques et naturelles de l'Yonne*, vol. 118, s. 11-21.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1985, "Innovation et comportement parental en milieu urbain (XVe-XIX siècles)", *Annales E.S.C.*, 5, s. 1023-1039.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1990, "Destin de femmes et manufacture textile a Reims avant la Révolution industrielle", *La donna nell'economia secc. XIII-XVIII*, Le Monnier, Florencie, s. 225-246.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1993, "Household forms and living standards in pre-industrial France: from models to realities", *Journal of Family History*, sv. 18, 2, s. 135-156.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1996, "Beyond adoption orphans and family strategies in pre-industrial France", *The history of the family, an International Quarterly*, 1, 1, 1-13.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 2000, "Veuvage et remariages en France pre-industrielle", *Les femmes dans la société européenne*, Anne-Lise Head-König a Liliane Mottu-Weber (eds), Ženeva, Société d'histoire et d'archéologie, 281-302. (Česky K historii vdov, *Historická demografie* š. 23, 1999, s. 15-28.)
- FINE, Agnès, 1983, "Amour et parenté adoptive: l'intégration familiale des enfants de l'Assistance publique au Pays de Sault (1900-1940)", *Annales de Démographie Historique*, Paříž, s. 125-149.
- GOODY, Jack, 1969, "Adoption in cross cultural perspective", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 11, 1, s. 55-78.
- GOODY, Esther, 1982, *Parenthood and Social Reproduction Fostering and occupational Role in West Africa*, Cambridge University Press.
- GOODY, Jack, 2000, *Famille et mariage en Eurasie*, Paříž, PUF.
- LALLEMAND, Sizanne, 1993, *La circulation des enfants en société traditionnelle. Pre[^]t, don, échange*, Paříž, L'Harmattan.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel, 1969, "Système de la coutume. Structures familiales et coutume d'héritage en France au XVIe siècle", *Annales E. S. C.*, 4-5, s. 825-846.
- LEVY, Marie-Francoise (ed.), 1990, *L'enfant, la famille et la Révolution française*, Paříž, Orban.

MARTIN, Olivier, 1913, "Sentences civiles du Chatelet de Paris (1395-1505), publiées d'après les registres originaux", *Nouvelle revue historique du droit français et étranger*, t. XXXVII, vol. 6, s. 758-804.

MASSARD, Josiane, 1988, "Engendrer ou adopter: deux visions concurrentes de la parenté chez les Malais péninsulaires", *Anthropologie et société*, 12, 2, s. 41-62.

PEROUSE, C., 1913, "La mise aux enchères des enfants mineurs en Savoie au XVIIe siècle", *Nouvelle revue historique du droit français et étranger*, t. XXXVII, vol. 4, s. 544-547.

PERRIER, Sylvie, 1998, *Des Enfances protégées. La tutelle des mineurs en France (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Paříž, Presses Universitaires de Vincennes.

SISSA, Guilia, 1986, "La famille dans la cité grecque (Ve-IVe siècles avant J. C.)", in Burguière, André a kol., *Histoire de la famille*, Paříž, Armand Colin, sv. 1, s. 163-194.

YVER, Jean, 1966, *Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés, Essai de géographie coutumière*, Paříž.